

Shahid Bahonar
University of Kerman

The impact of the Economic Occupations of Iranian Dhimmis on the Culture and Civilization of the Abbasid Era

Farideh Vafaei¹ Dr. Ramezan Rezayi² Dr. Abbas Ahmadvand³

¹. Department of History, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. E-mail: Vfarideh65@gmail.com

². Department of History and Civilization of Islamic Nations, University of Tehran, Tehran, Iran. E-mail: rezayi@ut.ac.ir

³. Department of History and Civilization of Islamic Nations, Faculty of Theology and Religions, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran. E-mail : a_ahmadvand@sbu.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
<p>Article type: <i>Research Article</i></p> <p>Received: <i>09 March 2024</i> Revised: <i>25 April 2024</i> Accepted: <i>01 June 2024</i> Published online: <i>30 June 2024</i></p> <p>Keywords: - <i>Dhimmis</i> - <i>Iranian</i> - <i>Economic Occupations</i> - <i>Abbasid era</i></p>	<p>With the migration of Muslims to the conquered lands, significant changes occurred in the economic status of the Dhimmis. Considering the role of occupations in economic growth and their impact on the lives of Iranians, especially the Dhimmis, this research examines the economic roles and impacts of various occupations on the lives of Dhimmis during the Abbasid era. Understanding the economic occupations of Dhimmis during the Abbasid era reveals job opportunities in various economic sectors such as agriculture, trade, medicine, writing, ministry and even in the fields of science, industry, and art. The main question is: What impact did the economic occupations of the Dhimmis during the Abbasid era have on the growth and advancement of Islamic civilization during this period? This article tries to describe the precious works and services of this minority in the transfer of science, art and industry to Islamic civilization in the Abbasid era in addition to introducing the people working in these jobs, first by using the descriptive method, relying on the data of library sources and examining historical texts, then, analysing their role, influence and position in the court of the Abbasid caliphs is presented. The findings of this article indicate how necessary and decisive the role and efficiency of the Dhimmis in the economic affairs of Iran in the Abbasid era was. It also shows how the influence of Dhimmis in the court of the Abbasid caliphs had an impact on the economy, culture and transfer of science, art and industry to Islamic civilization in the Abbasid era.</p>

Cite this article: Vafaei, Farideh. Rezayi, Ramezan. Ahmadvand, Abbas. (2024). **The impact of the Economic Occupations of Iranian Dhimmis on the Culture and Civilization of the Abbasid Era**, Iranian Civilization Research, 6(1) 229-246.

© The Author(s).

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

DOI: 10. 22103/JIC. 2024. 23129. 1306

English Extended Abstract

1. Introduction

During the Abbasid era, extensive changes occurred in the political, social, and economic structures of the Islamic world. One significant aspect of these changes was the role and impact of dhimmis on Islamic culture and civilization. Dhimmis, including Jews, Christians, Zoroastrians, and Sabians, were religious minorities within the Islamic society who enjoyed special rights and privileges. An essential question is: How did the economic roles of dhimmis influence the growth and enhancement of Islamic civilization during the Abbasid era? These minorities actively participated in various occupations and professions, significantly contributing to the development and prosperity of Islamic civilization. Iranian dhimmis possessed multiple technical and scientific skills that flourished during the Abbasid era. Their roles in various fields such as medicine, pharmacy, translation, preservation of scientific texts, engineering, crafts, and trade were highly prominent. By utilizing their previous experiences and knowledge, they significantly advanced the scientific and technical progress of the Abbasid period, facilitating the transfer of new knowledge and technologies to the Islamic society. One of the most critical impacts of dhimmis during the Abbasid era was in the field of medicine and pharmacy. Jewish and Christian doctors and pharmacists, by translating and transferring Greek and Roman medical texts into Arabic, increased the medical knowledge in the Islamic world. This knowledge transfer not only improved health and medical treatment but also laid the foundation for establishing large scientific and educational centers in Baghdad and other Islamic cities. In the field of trade, dhimmis played an essential role in developing trade networks and the economy. Jewish and Christian merchants, utilizing their trade relationships, imported various goods from different regions into the Islamic world, contributing to the economic prosperity of the Abbasid era. These trade activities not only increased wealth and public welfare but also facilitated cultural exchange and better understanding among different communities. Additionally, in the fields of art and industry, dhimmis contributed to the development of crafts and arts by transferring advanced techniques and skills to the Islamic society. Handicrafts such as textiles, metalworking, and pottery achieved high levels of advancement with the knowledge and skills of dhimmis, producing valuable artistic works in this era. Therefore, the aim of this research is to examine the role and impact of dhimmis on the Islamic culture and civilization of the Abbasid era, which resulted in cultural and scientific interactions among different ethnicities and religions. These interactions enriched the Islamic civilization and laid the foundation for many scientific, cultural, and artistic achievements. Examining these impacts helps us better understand the history and civilization of Islam and highlights the importance of cooperation and interaction among different ethnicities and religions in the progress and prosperity of human societies.

2. Research Methodology

The methodology used in this research is historical, descriptive, and analytical. Information was gathered by studying early historical texts from the Abbasid era, consulting available and credible documents, and library research. Data analysis was performed descriptively and through content analysis based on scientific research methods in history.

3. Discussion

The main occupations of Iranians during the Sassanian era included agriculture, animal husbandry, handicrafts, metal and ceramic production, trade, and urban markets. Given Iran's geographical

English Extended Abstract

location, international trade, including relations with China, India, and Rome, was significant and influenced the economy. With the advent of Islam and the establishment of the Islamic caliphate, significant changes occurred in the region's economy. Muslims gradually consolidated their power in Iran and implemented economic policies compatible with Islamic principles. Economic occupations were also influenced by the experienced dhimmis, leading to advancements in trade, architecture, music, crafts, agricultural production, and animal husbandry during the Islamic period. The expertise of these dhimmis in establishing relations with other countries resulted in further economic prosperity. Consequently, some Iranians from the Sassanian era, who became dhimmis in the Islamic period, left their mark on economic occupations. During the Abbasid era, many dhimmis were active in industries and free professions. For example, most money changers and merchants were Jews, and some were skilled in tailoring, shoemaking, and dyeing (Maqdisi, 1361: 179-183). Most doctors and scribes were Christians; often, the personal physician of some caliphs was a Christian. For instance, Jurjis ibn Jibrail was the treating physician of Caliph Al-Mansur. Another dhimmi, a Sabian who was a renowned physician and astrologer in the Abbasid government and oversaw the general examination of doctors, was Thabit ibn Sinan (Maqdisi, 1906: 179-183; Ibn al-Abri, 1985: 124-132, 138). Some Zoroastrians were also famous for their heavy transport and logistics (Maqdisi, 1906: 399, 415, 439; Ibn Athir, 1385: 5/481).

4. Conclusion

The study of the impact of dhimmis' occupations during the Abbasid era reveals that these occupations not only contributed to the country's economic development but also played a significant role in enhancing Islamic culture and civilization. According to the results, it was crucial to consider strategies to strengthen and promote these occupations. Among these strategies were financial and economic support and backing from some caliphs and ministers. These actions increased the participation of dhimmis in the country's economy and culture, ultimately leading to greater development and stability of the Abbasid society and government. Historical evidence shows that dhimmis significantly contributed to various fields such as medicine, pharmacy, engineering, trade, art, agriculture, industry, and navigation, which led to increased wealth and public welfare during the Abbasid era. By influencing power structures, they deeply impacted economic and cultural decision-making, making the Abbasid society engage in a wide range of activities in various dimensions. One of the fundamental factors in the advancement of art was the Abbasid caliphs' attraction to Iranian arts, including calligraphy, architecture, textiles, and music, which led to the emergence of a new art form known as "Islamic art." The entry of dhimmis into the Abbasid court can be evaluated from multiple perspectives. For example, obtaining jobs and economic activities in the court provided social and financial status for them. Additionally, caliphs, by supporting skilled dhimmis, could pursue their interests in gaining more wealth and power. On the other hand, it seems that obtaining various court jobs for dhimmis was ostensibly to secure their livelihood and economic activities, but the reality is that their social and political activities always accompanied their economic pursuits. Their entry into the court resulted in support and assistance for their fellow dhimmis. This division of society into wealthy, middle, and poor classes occurred. Thus, the impact of dhimmis' occupations on the growth of Islamic civilization can be seen as their active and prominent role in the development of industries, art, and the economy. One of the factors attracting dhimmis during the Abbasid era was the positive relationship and influence between dhimmis and the Abbasid government in creating and strengthening Islamic civilization.

تأثیر مشاغل اقتصادی اهل ذمه ایران بر فرهنگ و تمدن اسلامی عصر عباسیان

فریده وفائی^۱، دکتر رمضان رضایی^۳، دکتر عباس احمدوند^۳

۱. گروه تاریخ، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. رایانامه: Vfarideh65@gmail.com

۲. گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. (نویسنده مسئول) رایانامه: rezayi@ut.ac.ir

۳. گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشکده الهیات و ادیان، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. رایانامه: a_ahmadvand@sbu.ac.ir

چکیده	اطلاعات مقاله
<p>باراهیبی مسلمانان به سرزمینهای مفتوحه، دگرگونیهایی در وضعیت اقتصادی اهل ذمه بوجود آمد. باتوجه به نقش شغل در رشد و توسعه اقتصادی و تأثیر آن بر زندگی ایرانیان بویژه ذمیان، این پژوهش به بررسی نقش و تأثیر اقتصادی مشاغل مختلف بر نحوه زندگی اهل ذمه در عصر عباسیان پرداخته است. آشنایی با مشاغل اقتصادی اهل ذمه در عصر عباسیان موجب شناخت فرصت های شغلی در بخش های مختلف اقتصادی از جمله: کشاورزی، تجارت، طبابت، کتابت یا مستوفی گری، وزارت و حتی علم، صنعت و هنر می گردد. سوال اصلی این است که مشاغل اقتصادی اهل ذمه در عصر عباسیان چه تأثیری در رشد و اعتلاء تمدن اسلامی در عصر عباسی داشته است؟ در این مقاله تلاش می شود، نخست باروش توصیفی با تکیه بر داده های منابع کتابخانه ای و بررسی متون تاریخی ضمن معرفی افراد شاغل در این مشاغل، آثار و خدمات ارزنده این اقلیت را در انتقال علم، هنر و صنعت به تمدن اسلامی در عصر عباسی تشریح شود. سپس با استفاده از موقعیت اهل ذمه و تحلیلی از نقش و نفوذ آنان در دربار خلفای عباسی ارائه گردد. یافته های این مقاله حاکی از نقش آفرینی و کارآمدی اهل ذمه در مشاغل اقتصادی ایران در عصر عباسیان که چه اندازه ضروری و تعیین کننده بوده است، می باشد. همچنین نشان می دهد که چگونه با نفوذی که اهل ذمه در دربار خلفای عباسی داشته اند، تأثیر در اقتصاد، فرهنگ و انتقال علم، هنر و صنعت به تمدن اسلامی در عصر عباسیان گذاشته اند.</p>	<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۷/۲۲</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۱/۱۵</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۱۷</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۶/۲۵</p> <p>کلیدواژه ها: اهل ذمه ایرانی مشاغل اقتصادی عصر عباسی</p>

استاد: وفائی، فریده؛ رضایی، رمضان؛ احمدوند، عباس (۱۴۰۳). تأثیر مشاغل اقتصادی اهل ذمه ایران بر فرهنگ و تمدن اسلامی عصر

عباسیان، پژوهشنامه تمدن ایرانی، ۶ (۱)، ۲۴۶-۲۲۹.

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان. © نویسندگان.

DOI: 10.22103/JIC.2024.23129.1306

۱. مقدمه

دردوران عباسیان، تغییرات گسترده‌ای در ساختار سیاسی، اجتماعی و اقتصادی جهان اسلام رخ داد. یکی از جنبه‌های مهم این تغییرات، نقش و تأثیر اهل ذمه بر فرهنگ و تمدن اسلامی بود. اهل ذمه، که شامل یهودیان، مسیحیان، زرتشتیان و صابئین بودند، به عنوان اقلیتهای دینی در جامعه اسلامی حضور داشتند و از حقوق و امتیازات ویژه‌ای برخوردار بودند. این اقلیتها در بسیاری از مشاغل و حرفه‌های مختلف نقش فعالی ایفا کردند و بطور قابل توجهی در توسعه و شکوفایی تمدن اسلامی نقش داشتند. ایرانیان اهل ذمه، دارای مهارتها و دانشهای فنی و علمی متعددی بودند که دردوره عباسیان به اوج شکوفایی رسید. نقش آنان در حوزه‌های مختلفی مانند پزشکی، داروسازی، ترجمه و حفظ متون علمی، مهندسی، صنایع دستی و تجارت بسیار برجسته بود. این اقلیتها با بهره‌گیری از تجربیات و دانشهای پیشین خود، به پیشرفت علمی و فنی دوره عباسیان کمک شایانی کردند و موجب انتقال علم و فناوریهای جدید به جامعه اسلامی شدند. یکی از مهمترین تأثیرات اهل ذمه دردوره عباسیان، درحوزه پزشکی و داروسازی بود. پزشکان و داروسازان یهودی و مسیحی، با ترجمه و انتقال متون پزشکی یونانی و رومی به زبان عربی، باعث افزایش دانش پزشکی درجهان اسلام شدند. این انتقال علم نه تنها به بهبود وضعیت بهداشت و درمان کمک کرد، بلکه پایه‌گذار ایجاد مراکز علمی و آموزشی بزرگ در بغداد و دیگرشهرهای اسلامی شد. درحوزه تجارت، اهل ذمه نقش مهمی در توسعه شبکه‌های تجاری و اقتصادی داشتند. تجاریهودی و مسیحی، با بهره‌گیری از روابط تجاریشان، کالاهای مختلف را از مناطق مختلف به جهان اسلام وارد کرده و باعث رونق اقتصادی در عصر عباسیان شدند. این فعالیتهای تجاری نه تنها به افزایش ثروت و رفاه عمومی کمک کرد، بلکه باعث تبادل فرهنگی و شناخت بیشتر بین جوامع مختلف شد. همچنین، درحوزه هنر و صنعت، اهل ذمه با انتقال فنون و تکنیکهای پیشرفته به جامعه اسلامی، به توسعه صنایع دستی و هنری کمک کردند. صنایع دستی مانند نساجی، فلزکاری و سفالگری، با بهره‌گیری از دانش و مهارتهای اهل ذمه به سطح بالایی از پیشرفت رسید و آثار هنری با ارزشی در این عصر به وجود آمد. در نهایت، نقش و تأثیر اهل ذمه در فرهنگ و تمدن اسلامی عصر عباسی موجب تعاملات فرهنگی و علمی بین اقوام و ادیان مختلف گردید. این تعاملات، باعث غنای بیشتر تمدن اسلامی شد و پایه‌گذار بسیاری از دستاوردهای علمی، فرهنگی و هنری بود. بررسی این تأثیرات، نه تنها به درک بهتر تاریخ و تمدن اسلامی کمک می‌کند، بلکه نشان‌دهنده اهمیت همکاری و تعامل بین اقوام و ادیان مختلف در پیشرفت و شکوفایی جوامع انسانی است.

۱-۱ طرح مسئله

موضوع اهل ذمه از مباحثی است که با گسترش اسلام مطرح گردید، و به پیروان ادیانی چون یهودیان، مسیحیان، زرتشتیان و صابئین گفته می‌شد، که با شرایطی خاص، به تابعیت جامعه اسلامی درآمد و به عنوان متحدان هم پیمان با مسلمانان، در سراسر قلمرو حکومت اسلامی از آزادی و امنیت نسبی و حقوقی که بر طبق قرارداد ذمه امضا نموده بودند، برخوردار می‌شدند. در واقع می‌توان گفت یکی از این حقوق، علاوه بر ایجاد شغل برای امرار معاش خود و خانواده‌اش در جریان تولید و خدمات اقتصادی، در انتقال علم، هنر و صنعت نیز به تمدن اسلامی در عصر عباسی تأثیرگذار بوده است. به نظر می‌رسد، تجربه دیرپای ایرانیان به ویژه ذمیان در اداره برخی از مشاغل در رشد و توسعه اقتصادی و بی‌تجربگی مسلمانان در این عرصه و مهمتر نیاز حاکمان مسلمان به عناصر ایرانی به ویژه ذمیان به رغم اختلافات عقیدتی میان مسلمانان و رعایای بعضا غیرمسلمان، موجب شد که برخی از مشاغل اقتصادی جهت اداره امور مالی به ذمیان محلی واگذار شود. بدین ترتیب

نقش آفرینی و کارآمدی اهل ذمه از طریق مشاغل مختلف بر نظام مالی و اقتصادی در عصر عباسیان سهم موثری داشته است.

۱-۲. پیشینه پژوهش

در خصوص موضوع مورد پژوهش، اثری به صورت مستقل و جامع انجام نشده است. با این حال برخی از پژوهش‌های انجام شده، در شکل‌گیری پژوهش حاضر مؤثر بوده‌اند. در همین راستا مقاله حمید احمدی (۱۳۸۲) با عنوان «هویت ملی ایران در گستره تاریخ» و مقاله «بازتاب ایده ایرانشهری در تاریخ‌نگاری و دولت‌داری عصر نادرشاه افشار» نوشته حسین سیف‌الدینی (۱۳۹۵) و مقاله «اسطوره‌های کهن و نگرش معاصر ایرانیان به نظام بین‌الملل» نوشته علی محمودی (۱۳۹۳) بطور محدود به این مسئله پرداخته و یا الگویی برای نگارش این پژوهش بوده‌اند. همچنین مقاله دیلمقانی و قاسمی ترکی (۱۳۹۷) با عنوان «جایگاه هویت ملی در ایران، نگاهی به تطور تاریخی الگوها و سیاست‌های هویت ملی» و کتاب «هویت ایرانی از دوران باستان تا پایان پهلوی» نوشته احمد اشرف (۱۳۹۹) به لحاظ دارا بودن مفاهیم و چارچوب‌های نظری در نگارش این تحقیق کمک نموده‌اند.

۱-۳. ضرورت و هدف تحقیق

نظر به رویکرد تاثیر مشاغل اقتصادی اهل ذمه، اهدافی از قبیل: گشودن افقی نو در مطالعات تاریخ پژوهی، تشریح نفوذ اهل ذمه در دربار خلفای عباسی و تاثیر آنان در رشد و اعتلاء تمدن اسلامی در عصر عباسی را دنبال می‌کنیم. از این رو مروری کوتاه بر مشاغل اقتصادی ایرانیان در عصر ساسانی، به حیث کاردانی ذمیان؛ در رشد و توسعه اقتصادی پرداخته می‌شود.

۲- بحث اصلی

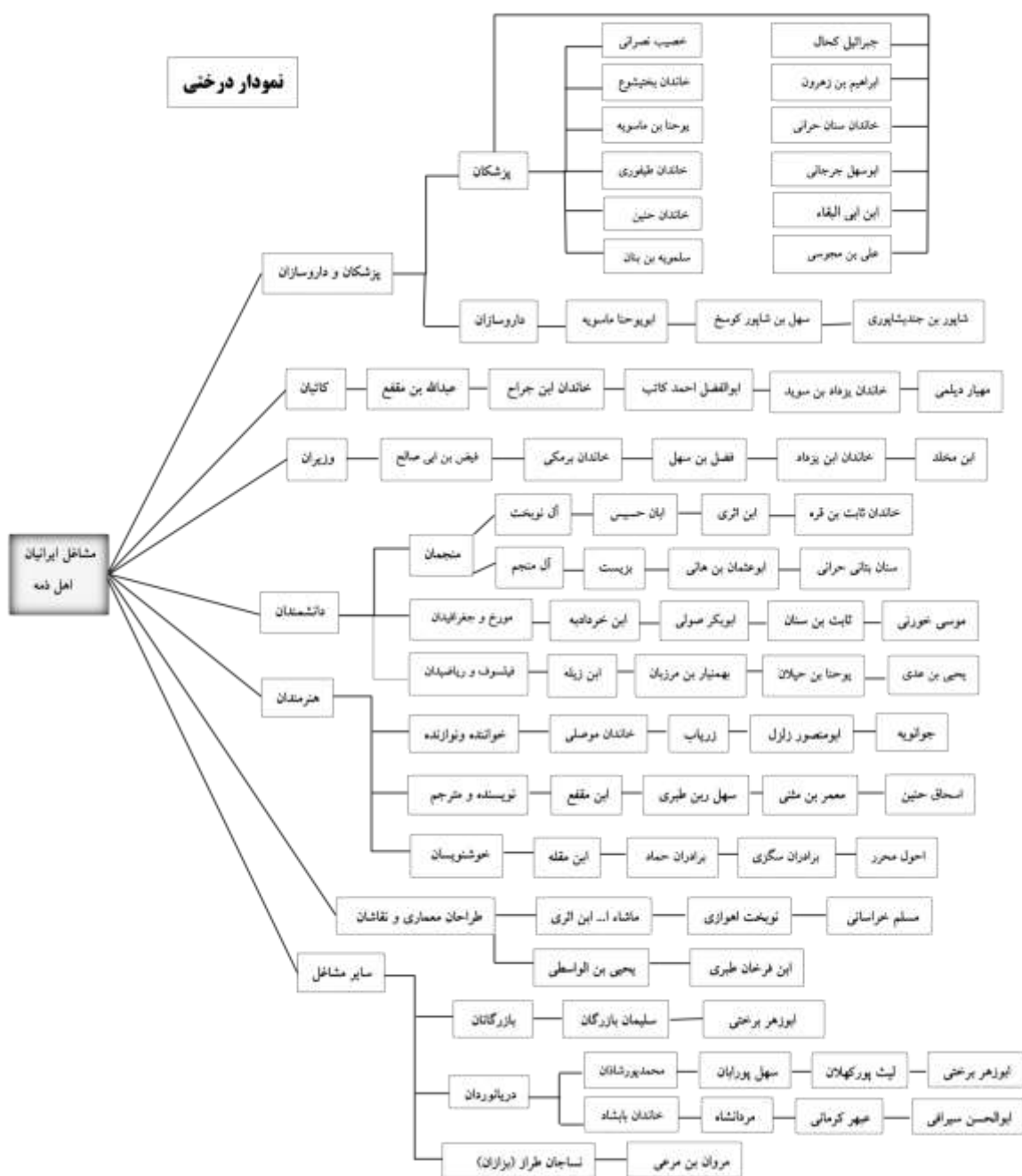
۲-۱ مشاغل اقتصادی ایرانیان در عصر ساسانی

دولت ساسانی، قبل از فتح مسلمانها، بر سواد؛ عراق و سرزمین ایران حکومت می‌کردند، و شهرهایی را با نظم بنا کردند. در دولت ساسانیان چندین سلسه مراتب در مشاغل وجود داشت. یکی از این سلسه مراتب، رسته رجال دین یعنی "موبدان" بودند. امتیازات اقتصادی آنها، تا حدودی به مقام روحانی و قضائی آنان مربوط می‌شد، و دارای املاک، ضیاع، عقار و ثروت هنگفت بودند، و برخی از این دارائی‌ها را از راه جرائم دینی و عشریه‌ها و صدقات به دست می‌آوردند. (کریستین سن، ۱۳۹۳: ۱۰۶) از دیگر سلسه مراتب در این دولت، رسته جنگاوران که در جنگها نقش تعیین کننده ای داشتند، رسته دبیران نیز اموراداری کشور را انجام می‌دادند، و از امتیاز ویژه ای برخوردار بودند. رسته پیشه‌وران که متشکل از روستائیان، صنعتگران و سایر اقشار مردم که در فعالیتهای اقتصادی اعم از تجارت و بازرگانی، کشاورزی کسب درآمد می‌کردند. علاوه بر مردم که از طریق مشاغل مختلف کسب درآمدی کردند، ساختار اقتصادی دولت نیز به سیستم مالیاتی گسترده بنا شده بود و انواع مختلفی از مالیاتها را اعمال می‌کرد که شامل مالیات بر زمین (خراج) و مالیات سرانه (جزیه) و مالیات بر تجارت که درآمدهای حاصله از مالیاتها، از منابع اصلی درآمد دولت بود، که باعث پایداری منابع مالی دولت می‌شد. (دریایی، ۲۰۰۹: ۸۹ - ۹۲) به غیر از مالیات های منظم، هدایای متداول به نام "آیین" که مردم در اعیاد نوروز و مهرگان به شاه و روحانیان تقدیم می‌کردند. (کریستین سن، ۱۳۹۳: ۱۴۴) از دیگر عایدات دولت، درآمد از معادن و بهره برداری از منابع طبیعی مانند: طلا،

نقره، مس و سایر فلزات گرانبها که نه تنها برای اقتصاد داخلی بلکه برای تجارت خارجی نیز بسیار مهم بود. (دریایی، ۱۰۲:۲۰۰۹-۱۰۵) ایران در دوره ساسانی به عنوان یک مرکز تجاری مهم در «جاده ابریشم» شناخته می شد، و تجارت بین شرق و غرب از طریق ایران صورت می گرفت. مسیرهای تجاری که تحت کنترل ساسانیان بود، منجر به کسب درآمد های قابل توجهی می شد. (دریایی، ۲۰۰۹:۱۲۰-۱۲۵) بدین نحو ثروت و املاک دولت ساسانی افزایش یافت و مساحت زیادی از اراضی حاصلخیز را شامل شد. از اینرو فاتحان مسلمان جهت نگهداری و مدیریت منابع مالی و اقتصادی به دست آمده از ثروت افسانه ای شاهان ایرانی به علت بی تجربگی اشان در حفظ و مدیریت این ثروت هنگفت و همچنین به علت عدم مهارت در بسیاری از حرف و مشاغل، علوم و فنون، نیاز حاکمان مسلمان به عناصر متخصص ایرانی در اداره این امور موجب جذب زمین با تجربه و کاردان در دولت اسلامی گردید.

۲-۲ مشاغل و منابع اقتصادی اهل ذمه

مشاغل اصلی ایرانیان در عصر ساسانیان شامل کشاورزی، دامداری، صنایع دستی، تولید فلزات و سرامیک، تجارت و بازارهای شهری بود. با توجه به موقعیت جغرافیایی ایران، تجارت بین المللی از جمله ارتباط با چین، هند و روم بسیار مهم بود و اقتصاد را تحت تاثیر قرار می داد. با ظهور اسلام و تاسیس خلافت اسلامی، تغییرات بزرگی در اقتصاد منطقه ایجاد شد. مسلمانان در ایران بتدریج قدرت خود را تثبیت کرده و سیاستهای اقتصادی متناسب با اصول دین اسلام را اجرا کردند. مشاغل اقتصادی نیز تحت تاثیر توانمندیهای زمین با تجربه قرار گرفته و باعث رونق در تجارت و پیشرفت در زمینه های معماری، موسیقی، صنایع دستی و تولید کشاورزی و دامداری در دوره اسلامی گردید. و با کاردانی این زمین، با برقراری روابط با دیگر کشورها منجر به رونق اقتصادی بیشتری گردید. بدین ترتیب برخی از ایرانیان دوره ساسانی که همان زمین دوره اسلامی بودند، تاثیرات خود را بر مشاغل اقتصادی گذاشتند. در عصر عباسی نیز بسیاری از زمین در بخش صنایع فعال و در مشاغل آزاد بودند. از آن جمله: غالب صرافان و بازرگانان یهودی بودند. و برخی از آنها در حرفه خیاطی، کفاشی و صنعت رنگرزی مهارت داشتند. (مقدسی، ۱۳۶۱: ۱۸۳-۱۷۹) اغلب پزشکان و کاتبان نیز مسیحی بودند، معمولاً پزشک مخصوص برخی از خلفا، فردی مسیحی بود. به طور مثال: جرجیس بن جبرئیل، پزشک معالج منصور خلیفه عباسی بود. از دیگر زمین، فردی صابئی که پزشک و منجم معروف در دولت عباسی بود، و برآزمون سراسری پزشکان نظارت داشت، ثابت بن سنان را می توان نام برد. (مقدسی، ۱۹۰۶: ۱۸۳-۱۷۹؛ ابن عبری، ۱۹۸۵: ۱۳۸-۱۳۲-۱۳۴) برخی از زرتشتیان نیز به چارواداری و حمل و نقل سنگین شهرت داشتند. (مقدسی، ۱۹۰۶: ۳۹۹، ۴۱۵، ۴۳۹؛ ابن اثیر، ۱۳۸۵: ۴۸۱/۵) برخی از مشاغل اهل ذمه در دربار خلفای عباسی بررسی خواهد شد.

نتیجه: درحقیقت این روش پکا روش مکانیکی است، هر این روش اگر قرار باشد که برهان بر مسئله خاصی ارائه دهیم طولانی خواهد بود. اما روش کاملاً منطقی است در نتیجه با وجود دانشمندان، هنرمندان و صنعتگران ایرانی اهل ذمه با کسب مشاغل مختلف در بسط و نفوذ فرهنگ و آداب ایرانی به فاتحان مسلمان در عصر عباسی نقش اساسی داشتند.

۳- بررسی مشاغل اقتصادی برخی از ایرانیان اهل ذمه در عصر عباسیان

جدول شماره (۱)
۳-۱ پزشکان و داروسازان

نام پزشک	مذهب	تاریخ فوت	خدمت به خلیفه	تخصص حرفه ای	خدمات و یا آثار بجا مانده	پاداش از سوی خلیفه
خسب نصرانی	مسیحی	سده دوم	هارون الرشید	پزشک معالج	مداوی بیماران	عامل مصر
بختیوش بزرگ	مسیحی	سده دوم	رشید امین، مامون	پزشک معالج	کتاب علاج العین، کتاب الاستان و الله	اموال کثیر در دوره هر یک از خلفا
جرجیس بن جبرئیل	مسیحی	۱۶۲ ق.	معصور	رئیس بیمارستان گندی شاپور	ترجمه آثار یونانی به عربی	اموال کثیره ۱۰۰۰۰ دینار در بازداشتگی
بختیوش بن جرجیس	مسیحی	۱۸۵ ق.	هارون	رئیس بیمارستان گندی شاپور	کتاب الکتاش المختصر	دارایی فراوان، املاک و حقوق ماهانه
جبرائیل بن بختیوش بن جرجیس	مسیحی	۲۱۳ ق.	هارون	رئیس بیمارستان گندی شاپور	اعطای بخش از ثروتش به حمایت از مترجمان	دارایی فراوان + ماهانه ۱۲۰۰۰ درهم
سهل بن شاپور کوسج خوزی	مسیحی	۲۱۸ ق.	مامون	از پزشکان مشهور	کتاب الفرایدین	دریافت مقرری در هر ماه
شاپور بن سهل جندی شاپور	مسیحی	قرن سوم	متوکل	داروساز	کتاب الفرایدین	دریافت مقرری در هر ماه
ماسویه ابو یوحنا	مسیحی	سده سوم	هارون الرشید	داروساز و چشم پزشک	مداوی بیماران	حقوق مناسب و هم تراز جبرئیل
یوحنا بن ماسویه خوزی	مسیحی	۲۶۳ ق.	مامون معتصم، واثق، متوکل	پزشک بزرگ و رئیس بیمارستان گندی شاپور	اقتراح (کالبدشناسی، حیوان، دخل العین، مضار الاطباء، مجسمه العروق) (طبی) ^۱	دریافت مقرری کلان در هر ماه
میخائیل بن ماسویه خوزی	مسیحی	قرن سوم	مامون	پزشک معالج بر پایه تجربه		دریافت مقرری در هر ماه
اسرائیل بن زکریا طهغوری	مسیحی	۲۶۸ ق.	محبوب متوکل، در خدمت فرماندهان	پزشک معالج	ترجمه آثار یونانی به عربی	۱- اعطای ۵۰۰۰۰۰ گز از اراضی حاصلخیز ۲- اعطای ۳۰۰۰۰۰ درهم به ساخت عمارت
بختیوش بن جبرئیل بن بختیوش	مسیحی	۲۶۶ ق.	واثق، متوکل، مستعین، مهندسی	پزشک معالج	اعطای بخش از ثروتش به حمایت از مترجمان رساله تدبیر الیدین، مخفیات الرموز الطب	دریافت مقرری در هر ماه
زکریا طهغوری	مسیحی	سده سوم	اقتنین اسرهار معتصم	پزشک معالج	مداوی بیماران، صدور جواز کار داروشناسی ^۱	دریافت مقرری در هر ماه
سلمویه بن بنان	مسیحی	۲۲۵ ق.	مامون معتصم	پزشک معالج	مداوی بیماران	دریافت مقرری در هر ماه
جبرائیل کمال	مسیحی	سده سوم	مامون	چشم پزشک	مداوی بیماران	هر ماه ۱۰۰۰ درهم
اسحاق بن حنین بن اسحاق	مسیحی	سده سوم	مامون	پزشک مترجم	ترجمه آثار علمی یونانی از جمله: کتب الفلیدی، سقراط، جالینوس	هم وزن ترجمه هایش، درهم و طلا دریافت می نمود
بختیوش بن یوحنا	مسیحی	۳۲۹ ق.	مقتدر، الراضی	پزشک معالج	مداوی بیماران بالاختصاص بیماری دو خلیفه مذکور	از سوی دو خلیفه مذکور به دارایی و مستغلات زیادی دست یافت
ثابت بن ستان بن ثابت بن فراه	صابئی	۳۳۳ ق.	الراضی، متقی، مستکنی، مطیع	ریاست بیمارستان بغداد	پیراستن کتاب الفلیدس	دریافت مقرری در هر ماه
ابراهیم بن زهرون	صابئی	۳۰۹ ق.	مقتدر	از پزشکان مشهور و قابل احترام	مداوی بیماران	دریافت مقرری در هر ماه
هلال بن ابراهیم بن زهرون	صابئی	۳۸۱ ق.	مستکنی	درمان بیماریهای صعب العلاج	مداوی بیماران	دریافت مقرری در هر ماه
ثابت بن ابراهیم بن زهرون	صابئی	۳۳۹ ق.	الطالق	از مشاهیر اطباء	مداوی بیماران	دریافت مقرری در هر ماه
یوحنا بن بختیوش	مسیحی	قرن سوم	موفق	پزشک معالج	فی مایحتاج الیه الطیب من علم النجوم	دریافت مقرری در هر ماه
علی بن عباس مجوسی اهوازی	زرتشتی	۳۸۱ ق.	عضدالدوله	پزشک و روانشناس معالج بیماریهایی چون: ابده ^۱	کامل الصناعه الطیبه (العلکی)	دریافت مقرری در هر ماه
ابوسعید بختیوش	مسیحی	۴۵۰ ق.	فریدر	پزشک معالج	منالطب الاطباء، تذکره الحاضر (فلسفه طب)	دریافت مقرری در هر ماه
مسیحی بن ابی الققاء بن ابراهیم	مسیحی	سده ششم	ناصر	پزشک معالج	مداوی بیماران	دریافت مقرری در هر ماه
یحیی بن عدی	مسیحی	۳۶۴ ق.		پزشک، فیلسوف و سرآمد در منطق	ترجمه بعضی از آثار ارسطو و افلاطون	دریافت مقرری در هر ماه

۱- ابن ابی اسبیعه، ۱۹۶۵: ۱۵۷

۲- ابن خلکان، ۱۳۷۷: ۱۱۹/۵

نتیجه :

این پزشکان که زمانی اهل ذمه بودند، برخی از آنها توسط خلفاء وقت به اسلام گرویدند. به دلیل تخصصشان در طبابت به دربار دعوت شده و خدمات فراوانی را انجام دادند. علاوه بر معالجه بیماری به نگارش مقالات، ترجمه و تدوین کتب نیز پرداخته اند. بدین ترتیب این دانش (پزشکی) به عنوان شغل علاوه بر کسب قدرت، شهرت و ثروت، موجب انتقال علم، به اقصی نقاط سرزمین اسلامی و عظمت تمدن اسلامی در عصر عباسی گردید.

جدول شماره (۲)
۳-۳ کاتبان و وزراء

نام	زادگاه	تاریخ فوت	کاتب دربار	وزیردربار	تخصص حرفه ای	شهرت	دوران و میزان مساعده
ابوسلمه حفص همدانی	همدان	۱۳۲ هـ	—	سفاح	مشاوری عالی‌رتبه و توانمند	وزیر آل محمد	—
ابویوب سلیمان مورثی (لعوان)	خوزستان	۱۵۴ هـ	متصور	متصور	نجوم، شیمی، طب، حساب، سحر و جادو ^۱	روغن ایوب ^۲ ضرب المثلی در بین عامه مردم	به دستور منصور، مساعده کلی اموال وی و خویشان نزدیکش
خلاد بن برمک	بلغ	۱۶۵ هـ	—	هارون الرشید	مترجم آثار ایرانی، یونانی به عربی، پزشک	بانی نهفت ترجمه	مساعده کلی اموال
فیض بن ابی صالح	نیشابور	۱۷۳ هـ	—	مهدی، هادی	—	پخشنده و بلند همت	—
فضل بن سهل سرخسی	سرخس	۲۰۲ هـ	—	مامون	مؤلف "الاختیارات" در مورد شناخت اوقات ایام و نجوم	ذوالریاستین و در بین عامه مردم الوزیرالامیر	—
محمد بن یزید	مرو (خراسان)	۲۳۰ هـ	مامون	مامون	ادیب و شاعر دارای دیوان شعر و کتاب الرسائل، همچنین شاعری در زبانی مامون ^۳	مروزی	—
ابوصالح، جبالله بن محمد بن یزید بن سدید	مرو	۲۶۱ هـ	مستعین	مستعین، مهدی	شاعر (نظم و نثر) و مورخ	تنظیم مالیه و مقابله با افزون خواهی ترکان و کاهش قدرت آنان ^۴	به علت تهدیدهای مکرر سرانجام توسط موسی بن بغادستگیر و سر نوشتش نامعلوم
حسن بن مخلد بن جراح	حوالی بغداد	۳۶۸ هـ	متوکل تا محتر	مهدی، معتمد	شاعر و کاتب چیره دست، تسلط بر دیوان ضیاع	احاطه در ثبت جزئیات اموال مناطق مختلف ^۵	توسط ۱- صالح بن وصیفه، ۲- موسی بن بغا: یک میلیون دینار
سلیمان بن حسن مخد	حوالی بغداد	۳۳۲ هـ	مقتدر	مقتدر، الرضی	دیوان الدار	توانمندی در کتابت	توسط: ابن فرات
ابوالحاق بن هلال الصائی	حران	۳۸۱ هـ	عزالدوله	المطیع، الطالع	شاعر (نظم و نثر) و ادیب	رسائل الصائی	—

۲- مسعودی، ۲۸۹/۴:۱۳۶۵، تعالی، ۲۱۴:۱۳۷۶

۴- مرزبان، ۳۶۳:۱۳۷۹، ابن عمری، ۶۶:۱۳۶۳

۶- یعقوبی، ۵۰۴/۲:۱۳۷۹

۱- جهشیاری، ۱۳۴۸:۱۳۴

۳- خطیب بغدادی، ۱۳۴۹:۱۳۴۹/۱:۲۹۸/۱:۱۳۸۵، برای، ۸۲:۱۳۸۵

۵- طبری، ۱۸۶۹:۱۳۶۹، ذهبی، ۳۶۱:۱۲:۱۴۰۱، ۳۶۰-۳۳۹

نتیجه:

بسیاری از این وزراء که زمانی اهل ذمه بودند از بازماندگان خاندان های حکومتی ایرانی پیش از اسلام بوده که به آداب و سنتن کشورداری آشنا بودند و بدین ترتیب در دربار خلفای عباسی راه یافته و به علت توانایی و تخصص در برخی از علوم، توانستند به وزارت برسند.

۳-۲ هنرمندان

آغاز عصر عباسیان که عصر طلایی نامیده شد (Bernard, and Holt, 1970:151) زمینه های رشد فرهنگ و تمدن اسلامی بود. با حمایت های مالی برخی از خلفا بجز مهتدی (۲۵۶-۲۵۵) از دانشمندان و هنرمندان، منجر به گسترش علم و هنر گردید. یکی از این هنرها، موسیقی بود؛ که با صرف مبالغ هنگفتی برای ترویج آن، منجر به تجمع هنرمندان از ملیتهای گوناگون به بغداد گردید. از این رو هنر موسیقی در عصر عباسیان به اوج کمال خود رسید. (ابن خلدون، ۱۳۷۵: ۳۵۴/۲)

الف) هنر موسیقی

اعراب، آوازخوانی و انواع موسیقی به ویژه عود نوازی را از ایرانیان آموختند. (مسعودی، ۱۴۰۹: ۱۳۳/۴). در عصر عباسیان، آوازخوانی و موسیقی ایرانی مورد توجه اعراب قرار گرفت. (ابوالفرج اصفهانی، ۱۹۶۳: ۲۷۶/۳-۲۷۷) برخی از خلفا مانند:

واثق^۲ (۲۳۲-۲۳۷) منتصر^۳ (۲۴۸-۲۴۷) و معتضد (۲۸۹-۲۷۸) علاوه بر نوازندگی، شاعر و آهنگساز بوده اند. (اصفهانی: ۵/۳۶۰ و ۲۷۶/۹) که موجبات گسترش هنر، دانش و جذب هنرمندان و دانشمندان از اقوام مختلف به بغداد شدند. از اینرو عده ای از موسیقیدانان ایرانی، این علم را رواج دادند. (مشحون، ۱۳۷۳: ۱۱۶) در نتیجه موسیقی ایرانی، پایه موسیقی در دوره اسلامی قرار گرفت. (مشحون: ۱۱۹؛ فارمر، ۱۳۶۷: ۲۳۸) از جمله هنرمندان: ابراهیم موصلی (۱۲۵-۱۸۸) موسیقیدان مشهوری که اموالش، ۲۴ میلیون درهم بجز مقرری ماهیانه اش بوده، و مقرری در زمان هادی، هر ماه ۱۰ هزار درهم بود. (اصفهانی: ۵/۱۶۳-۱۶۴؛ فارمر، همان: ۲۲۴) و در مجلسی از همین خلیفه ۱۵۰ هزار دینار پاداش گرفت. (طبری، ۱۳۸۷: ۲۲۶/۸؛ اصفهانی: ۵/۱۶۲) از موسیقیدانان مؤثر در اشاعه این هنر به شیوه ایرانی عبارتند از: اسحاق موصلی، علی بن نافع ملقب به زریاب، منصور زلزل ملقب به منصور ضارب، حکم الوادی، از موسیقیدانان اهل ذمه: «سائب خاثر (۶۳ ق)» اولین کسی که ساز با آواز را در میان اعراب متداول نمود؛ «نشیط فارسی» استاد موسیقی و از خوانندگان و نوازندگان ایرانی؛ «بردطخاری» از زرتشتیان خراسانی، صاحب کتاب اغانی (محمدی، ۱۳۷۲: ۱۷۷-۱۷۶)؛ «بشار بن برد یرجوخ طخاری» شاعر ایرانی تبار دربار منصور پیشوای نوآوران اشعار عربی در عصر عباسی، عده ای او را مانوی می دانستند. (زرین کوب، ۱۳۳۶: ۳۲۴)، «معمر بن مثنی» شاعر و نویسنده یهودی، بعد از مسلمان شدنش، به اجداد یهودی خود اشاره می کرد. از او بیش از ۲۰۰ اثر به جا مانده است. (عماد خنبلی، ۱۹۸۶: ۲۴؛ خطیب بغدادی، ۲۰۰۱: ۲۵۲)؛ «بنو منجم» ایرانی علاقه مند به شعر و موسیقی، در دربار مأمون، که زرتشتی بودند.

به نظرمی رسد، مهمترین عامل رشد و شکوفائی این هنر (موسیقی) در عصر عباسی که منجر به شکوفائی فرهنگ و تمدن اسلامی گردید، تشویق و حمایت‌های مالی بسیاری از خلفا و وزرای عباسی بود. به نحوی که با تعیین حقوق و مقرری ماهانه و اهداء پاداش و جوایز به هر یک از این هنرمندان، موجبات رشد و کمال این هنر در عصر عباسی گردید.

ب) هنر نساجی

از دیگر هنرمندان اهل ذمه در عصر عباسی، می توان نساجان طراز^۴ (بزازان) را نام برد. طراز بعنوان صنعت نساجی، بصورت تزئینی و هنری قبل از اسلام در ایران رایج بود، که بر روی لباس های ابریشمی و حریر، نام پادشاهان ایران و بر روی لباسهای کتان و پنبه ای مستخدمین دولت، نام پادشاه آن دوره و یا علامت مخصوص دولت وقت حک می گردید. در عصر عباسی، نقوش حک شده بر روی پارچه هابه تقلید از اسلوب ساسانی که غالباً نام خلفا و یا دعای خیر و برکت برای خلیفه با شعارهای خاصی توأم بود. (ابن خلدون، ۱۳۷۵: ۵۲۶/۱) نمونه قطعه طراز ابریشمی که به وسیله «مروان بن مرعی» بنام هارون الرشید خلیفه عباسی، به خط کوفی بافته شده و در موزه برلین نگهداری می شود. (دیماندا، ۱۳۶۵: ۲۳۶-۲۳۴) بیانگر قدرت و عظمت عباسیان بود، (بیکر، ۱۳۸۵: ۶۴) که غالباً بر روی حاشیه لباس و یا بر روی سینه و بازوان لباس ماموران دولت حک می گردید. (چیت ساز، ۱۳۷۹: ۳۲)

ج) هنر خطاطی و خوشنویسی

پیشینه خطاطی در ایران قدمتی حدود دو قرن قبل از اسلام دارد. قبل از ورود فاتحان مسلمان، خطوطی چون: پهلوی و

اوستایی در ایران متداول بود. اما هنر خوشنویسی از اواسط قرن دوم، به اوج کمال رسید. حضور خوشنویسانی چون: یحیی برمکی (سجادی، ۱۳۸۵:۴۳)؛ ابراهیم ویوسف سگزی معروف به برادران سگزی، خوشنویسان دربار عباسی بودند. (قلقشندی، [بی تا]: ۱۷/۳) ابراهیم به تفکیک خط ثلث از خط جلیل، و برادرش یوسف، از خط جلیل، خطی ظریفتر خلق نمود، مورد تحسین فضل؛ وزیر مأمون که خوشنویس بود، قرار گرفت. بعد از آن مکاتبات بدین خط به نگارش درآمد؛ و چون خط ابداعی یوسف، به فضل نسبت داده شد؛ بدلیل لقب ذوالریاستین فضل، این خط به خط ریاسی شهرت یافت؛ ابن مقله (۲۷۲-۳۲۸) «مبدع قلم محقق^۵ بود. (فضائلی، ۱۳۶۲:۲۹۸) او با خلق آثار در خوشنویسی و تألیف: رساله فی العلم الخط والقلم (التمهیدی، ۱۹۴۸:۵۴۸) سرآمد خطاطان بوده، بدین نحو، ابن مقله در خط توقیع^۶، برادرش ابو عبدالله در خط نسخ^۷ استاد بودند. (ابن ندیم، ۱۳۶۶:۱۷) ابن مقله نیز مانند بسیاری از وزرا و کتاب، دستگیر و اموالش نزدیک به ۱۰۰ هزار دینار مصادره گردید. (ابن جوزی، ۱۳۵۷:۳۰۹/۶) به نظر می رسد، بعد از روی کار آمدن عباسیان، خوشنویسان بسیاری با حمایت خلفای عباسی و وزیران ایرانیشان ظهور کرده، رشد یافته و به رقابت با یکدیگر پرداخته اند. خلفا، نویسندگان دیوان را کاتب می نامیدند؛ و از کاتبان خوشنویس بهره می بردند. در دوره اول عباسی، انواع قلم و خط خوش پدید آمد.

د) هنر معماری

در عصر عباسیان ارتباط با فرهنگ ایرانی بیشتر شده بود، بدین نحو که در سده (۳ و ۲ ه. ق) علم جغرافیای ایرانی از طریق دانشمندان ایرانی به جامعه عرب وارد گردید. وجود زیجهایی مانند زیج شهریار^۸ و رصدخانه ها، دلیل بر پیشرفت ایرانیان بر علوم ریاضیات، هیئت و نجوم بوده، که با ترجمه آثار این دانشمندان به عربی گواه این موضوع می باشد. (صفا، ۱۳۵۶:۲۵/۱) اگرچه شهرت ایرانیان در هیئت و نجوم شناخته شده بود، اما نامی از هنرمندان معماری دیده نمی شود. در این عصر نفوذ منجمان و علمای جغرافیای ریاضی گسترش یافت، بنحوی که منجمان در ایجاد بنای شهر بغداد به سال (۱۴۵ ق) نقش مؤثری داشتند. منصور خلیفه برای انتخاب پایتخت، از سه منجم مشهور آن زمان بهره گرفت. عبارتند از: «نوبخت» منجم و ندیم منصور قبل از مسلمانیش به دین زرتشتی بود. وی زیر نظر خالد برمکی، طرح شهر بغداد را ارائه داد؛ «ماشاء الله اثری» یهودی ایرانی نژاد که جدول های زیج شهریاری را به کار برد. (ابن ندیم، ۱۴۱۷:۳۳۳) و در پروژه شهر بغداد همکاری داشت؛ «عمر بن فرخان طبری (۲۰۰ ق)» منجم، ریاضیدان و معمار ایرانی، از رؤساء نهضت ترجمه و عضو دارالحکمه، مؤلف علم نجوم و فنون فلسفه بود. (قفطی، ۱۹۰۳:۱۸۵/۱)

به فرمان منصور در امر معماری و بنای شهر بغداد در سال (۱۴۵ ق) مشارکت نمود. (مدرس تبریزی، ۱۳۹۵:۴۷/۴) به طور حتم بیش از این تعداد معمار، روی هریک از بناهایی که امروزه به عنوان آثار باستانی بجا مانده، کار کرده اند. اما هیچ نامی از این استادان و معماران بناهای باستانی ایران وجود ندارد. به نظر می رسد با نگاهی به ترسیم تقسیمات و نقشه کشی شهر بغداد که بر اساس سنت شهر سازی ایرانی به شکل مدور ساخته شده است، به سبک معماری قصرهای شاهان ساسانی پی برد. با بهره مندی از هنر ایرانیان و به کارگیری هنرمندان ایرانی و تاثیر پذیری از فرهنگ و هنر ایرانی به روش ساسانیان در عمران و شهر سازی، هنر اسلامی بحد اعلای خود رسید. هنرمندان ایرانی که برخی از آنان ذمی بودند، با توجه به هنرشان مورد حمایت و توجه خلفاء عباسی قرار گرفته و با الگو گرفتن از هنر ایرانی و ایجاد تغییر و تحولاتی در آن، هنر اسلامی خلق گردید. می توان گفت: فرهنگ و تمدن اسلامی، با درک فرهنگ و هنر ایرانی معنادار شده است.

۲-۴ دانشمندان

گرچه دانشمند به شخصی که در یک یا چند علوم چیره دست باشد، گفته می‌شود. اما دانشمند بودن، به تنهایی به عنوان یک شغل محسوب نمی‌شود؛ بلکه حاصل تلاشهای یک دانشمند که نتیجه‌ای جهت بهبودی و یا رشد جامعه باشد، می‌توان شغل بحساب آورد. از ویژگیهای برخی از خلفای عباسی، توجه به علم و دانش خصوصاً جذب دانشمندان ایرانی به دربار بود که موجب رشد و پیشرفت علمی آن عصر گردید. برخی از این دانشمندان، ایرانیان ذمی بودند. مانند: «ابن مقفع (۱۰۴-۱۴۲)» دانشمند ایرانی و مترجم زرتشتی پیشگام در آثار ادبی سانسکریت و آثار ادبی پهلوی به عربی و از مبتکران نثر ادبی عربی. (ابن خلکان، ۱۹۰۰: ۱۵۱/۲) از آثار وی: کلیله و دمنه و خدای نامه و بعد از مسلمان شدنش، آثاری چون: الادب الکبیر و الادب الصغیر. «آل منجم» خاندان دانشمندان ایرانی زرتشتی، معروفترین این خاندان «ابان حسیس یا فیروزان» به منجمی و ریاضیات شهره بود. (ابن خلکان، ۱۹۶۸: ۷۹/۶)؛ «بزیست (۲۱۵ق)» منجم مامون که به اسلام گراید. (ابن اسفندیار، ۱۳۲۰: ۱۳۷؛ ابراهیم حسن: ۱۰۲۹)؛ «ابن خردادبه» (۳۰۰ق) زرتشتی که توسط برمکیان اسلام آورد. از آثار او المسالک و الممالک، از کهنترین کتب جغرافیایی که راهنمای ناخدایان بود. تبحر او در موسیقی ایرانی و تأثیر در موسیقی عرب و تسلط به وسایل موسیقی خراسانی، ری، طبرستان و دیلم بود، که منجر به ورود او به دربار خلیفه معتمد گردید. (ابراهیم حسن: ۹۸۲)؛

«ماشاءالله ابن اثری (۸۱۵ م)» منجم یهودی ایرانی، همراه نوبخت جدول ساعت نجومی بغداد را تاسیس کرد. (هاکی و ترمبل، ۲۰۰۷: ۱۴۰۹) «ابوعثمان سهل بن حبیب بن هانی» منجم یهودی خراسانی، رساله‌هایی در مورد نجوم و جبر، به عربی نوشت. «ثابت بن قره حرانی (۲۲۱-۲۸۸ق)» منجم و ریاضیدان صابئی، ابتدا در حرفه صرافی بود؛ اما وقتی به عنوان منجم به خدمت معتمد درآمد، صابئیان در نزد خلیفه دارای اعتبار شدند. او دانشمندی در ریاضیات و مترجم آثار یونانی بود. (ابراهیم حسن: ۱۰۳۰)؛ «سنان بن ثابت (۳۳۱ق)» دانشمند ریاضیات و هندسه، اما شهرتش در پزشکی بود. (صاعد اندلسی، ۱۳۷۶: ۱۹۴؛ ابراهیم حسن: ۱۰۳۰)؛ «ابواسحق صائبی (۲۹۶-۳۳۵ق)» ریاضیدان، طبیب و منجم صائبی (ابن ابی اصیبعه، ۱۹۶۵: ۲۲۶/۱؛ ابراهیم حسن: ۹۰۵ و ۹۰۶)؛ «ابوبکر صولی (۳۳۵ق)» مورخ عباسی، زرتشتی زاده گرگانی معروف به صولی شطرنجی، چون مهارتش از ماوردی در بازی شطرنج بیشتر بود، ملقب به صولی شطرنجی می‌گردد. صاحب اثر «الاوراق» در ادب و تاریخ است. (ابن ندیم، ۱۳۵۰: ۲۴۸-۲۴۹؛ ابراهیم حسن: ۱۰۳۲) «ابن زیله (۴۴۰ق)» زرتشتی ملقب به مجوسی، ریاضیدان، موسیقیدان و فیلسوف اصفهانی بود. «بهمنیاربن مرزبان (۴۵۸ق)» فیلسوف ایرانی آذربایجانی، ملقب به «کیارئیس» شاگرد ابن سینا (نظامی، ۱۳۲۷: ۱۲۶/۱؛ لوکری، ۱۳۷۳: ۹/۱؛ مدرس تبریزی، ۱۳۶۹: ۲۰۰/۸) در منابع متقدم، او را زرتشتی دانسته‌اند، اما متاخران معتقدند که او بعدها مسلمان شده است. (مدرس تبریزی، ۱۳۶۹: ۲۰۰/۸؛ مطهری، ۱۳۷۰: ۵۵۲)؛ «ابو زید حنین عبادی» مترجم آثار یونانی به عربی و سریانی، در دوره مامون؛ آماده سازی ترجمه‌ها با او بود. (لوکاس، ۱۳۹۰: ۳۶۱/۱) مامون چنان اعتمادی به مقام علمی حنین داشت، هم وزن کتابی که به عربی ترجمه می‌کرد، درهم به اومی داد. (ولایتی، ۱۳۹۰: ۱۹۰).

به نظر می‌رسد، طبق گزارشهایی که در منابع تاریخی آمده است؛ اغلب خلفای عباسی به علم دانشمندان اهمیت بسیاری قائل بودند. از اینرو دانشمندان مورد احترام خلفا بوده و از سوی آنان، ثروت و شهرت فراوانی را به دست می‌آوردند.

۲-۵ سایر مشاغل

الف) بازرگانی و تجارت

در این عصر به علت افزایش فتوح و جمعیت که منجر به رشد مصرف گردید، برای ایجاد تعادل در انتقال کالا از تولید به مصرف موجب رونق تجارت شد. (کاهن، ۱۹۷۷: ۱۵۷-۱۶۰؛ لومبارد، ۱۹۷۷: ۱۳۲-۱۴۳) با افزایش جمعیت، مردم به طبقات دارا، متوسط و ضعیف تقسیم شدند. تجار در طبقه متوسط قرار داشتند. (حتی، ۱۳۸۰: ۴۳۴) خلفا نیز در صدکسب درآمد برای تأمین مخارج دولت و کشور بودند. در نتیجه به تجارت، توجه خاصی شد. (میکل، ۱۳۸۱: ۱۹۲) با ایجاد بازارهای هفتگی و روزانه (متر، ۱۳۸۷: ۳۸۷/۲) باعث رشد اوضاع اقتصادی و تجارت شدند. (تاد، ۱۳۴۲: ۲۸۱) فعالان این شغل (بازرگانی) پیروان ادیان یهودی، مسیحی، بودایی، زرتشتی و مانوی بودند، که در یک کاروان با هم مسافرت و تجارت می کردند. (کاهن، ۱۹۷۷: ۱۴۸-۱۵۳) در این عصر مبادله با مسیحیان و یهودیان افزایش یافت. (دوران، ۱۳۸۰: ۲۶۷/۴) بیشتر تجار در فارس، یهودیان بودند. مرکز تجاری اصفهان، شهرک یهودیه در حومه شهر بود. در همه شهرها صرافی برای تبدیل پول تجار وجود داشت و اغلب صرافان یهودی بودند. (زیدان، ۱۳۸۹: ۹۰۳/۵) به علت توجه برخی از خلفا مانند: هارون و مأمون به رشد اقتصاد، منجر به شکوفائی تمدن اسلامی (باسورث، ۱۳۸۱: ۴۷)، و تبدیل به مرکز تجارت جهانی گردید. (حتی، ۱۳۸۰: ۳۷۶؛ طقوش، ۱۳۹۰: ۸۹) اما با بالارفتن قیمتها که به نفع بازرگانان بود، باعث خشم دستگاه خلافت شده و اموالشان مصادره می شد. از طرفی مأموران مالیاتی به دلیل اخذ مالیاتهای هنگفت، در رفاه زندگی میکردند. در حالیکه مردم زیر فشار افزایش قیمتها به سختی زندگی می کردند. کارگران در قبال مزدی که کافی نبود بکار گرفته می شدند. یک کارگر متاهل روزی یک درهم مزد می گرفت، که فقط می توانست دو قرص نان بخرد. تعداد این کارگران با اوضاع اقتصادی نامطلوب، به هزاران نفر می رسید. (کاهن، ۱۹۷۷: ۱۳۸)

به نظر می رسد، با تدبیر دولتمردان عباسی در امر اقتصاد مانند کشاورزی، صنعت و تجارت موجب رشد اقتصاد و بازرگانی گردید، زیرا عصر فتوحات و کسب غنائیم به اتمام رسیده بود، و وجود تجار به عنوان قشری ثروتمند؛ تاثیر گذار در اقتصاد عباسیان بود. اما به دلیل اخذ مالیاتهای سنگین توسط عوامل خلافت و همچنین مصادره اموالشان، بازرگانان در یک مکان باقی نمی ماندند.

ب) دریانوردی و دریانوردان

تمدن خلیج فارس نسبت به سایر فلات ایران کهن تر بوده (دریایی، ۱۳۸۴: ۶۵-۷۰؛ پیرنیا، ۱۳۱۲: ۱/ ۱۵۰-۱۶۰) و مردمان آن از نخستین دریانوردان به شمار می آمدند. (مرادی، ۱۳۸۸: ۴/ ۱۰۲-۱۱۰) این دریانوردان، با عبور از اقیانوسها؛ دارای تجاربی بودند که بر دریاها حکمرانی می کردند؛ راههای دریایی را شناخته و تجاریشان را در دفاتری که به پهلو راهنامک و به فارسی «راهنامه» نامیده می شد، ثبت می کردند. بعدها دریانوردان ایرانی دستورالعمل های راهنامه را برای ملاحان عرب ترجمه کردند. (رائین، ۱۳۵۰: ۱/ ۳۴۹-۳۵۰) اهالی خلیج فارس غالباً زرتشتی و دریانوردان و بازرگانانش از بندر سیراف بودند. ناخدای یکی از کشتی ها به نام «ابوزهربرختی سیرافی» از اهل ذمه بود، که بعدها مسلمان شد. وی به اغلب دریاها اسفر کرده، و آوازه او و سایر ناخدایان به همه جا رسیده بود. قهرمانان دریائی، سه ناخدای سیراف که به «اسدالبحر» لقب

داشتند: «محمد بن شاذان»، «سهل بن ابان» و «لیث بن کهلان» مقام آنها در علم دریاگذاری و تجارت نظیر مقام فارابی و بوعلی سینا در حکمت بود. ناخدایان قرون وسطی آثار آنها را از برداشتند. (راوندی، ۱۴۰۱: ۹۴) اغلب این دریانوردان، نقش مهمی را در مبادلات اقتصادی ایفا می کردند. مال التجاره هایی با مهر و امضای بازرگانان سیراف در شهرها داد و ستد می شد. (راوندی، ۱۴۰۱: ۹۴) کارگران، مردم و دولت نیز در رونق و شکوفائی اقتصادی نقش داشته اند. از جمله: تا زمانی که زمین در دوره منصور خلیفه در کارخانه های کشتی سازی کار می کردند، از پرداخت جزیه معاف بودند. (فاروق عمر، [بی تا]: ۱۹۵)

به نظر می رسد، خلیج فارس و بندر سیراف، زادگاه دریانوردی ایران بوده و نقش مهمی را در مسائل سیاسی، نظامی و اقتصادی ایفا می نمود. دریانوردان این عصر غالباً بازرگان بودند. اعراب مسلمان به تبعیت از ایرانیان و با کمک دریانوردان ایرانی به فراگیری و توسعه دریانوردی پرداختند و راهنماها که از زمان ساسانیان در علم و فرهنگ دریایی ایرانیان متداول بود، در عصر عباسیان مطرح گردید. این دریانوردان، نقش مؤثری در مبادلات و شکوفائی اقتصادی آن عصر را داشته اند. بنحوی که کالاهای با مهر و امضای این بازرگانان و دریانوردان ایرانی تا شهرهای دوردست دارای اعتبار و قابل دادوستد بود. این دریانوردان علاوه بر علم دریا و تجارت، مسیر راه راکوتاه می ساختند، این امر در معاملات اقتصادی بسیار حائز اهمیت بود.

نتیجه گیری

مطالعه در مورد اثرات مشاغل اهل ذمه در عصر عباسی حاکی از آن است که این مشاغل نه تنها به توسعه اقتصادی کشور کمک کردند، بلکه در ارتقای فرهنگ و تمدن اسلامی نیز نقش مهمی داشتند. با توجه به نتایج به دست آمده، ضرورت توجه به راهکارهایی برای تقویت و ترویج این مشاغل اهمیت به سزایی داشت. از جمله این راه کارها می توان به پشتیبانی مالی و اقتصادی، و حمایت برخی از خلفا و وزرا اشاره کرد. این اقدامات باعث افزایش میزان مشارکت اهل ذمه در اقتصاد و فرهنگ کشور می شد. در نهایت منجر به توسعه بیشتر و پایداری جامعه و حکومت خلفای عباسی گردید. بنابراین شاهد مثالهایی که در کتب تاریخی بیان شده، اهل ذمه در حوزه های مختلفی چون پزشکی، داروسازی، مهندسی، تجارت، هنر، کشاورزی، صنعت و دریا نوردی تأثیرات قابل توجهی برجای گذاشتند، که این امر به افزایش ثروت و رفاه عمومی در عصر عباسیان منجر شد. آنان با نفوذ در ساختارهای قدرت، توانستند تأثیرات عمیقی بر تصمیم گیریهای اقتصادی و فرهنگی بگذارند، و جامعه عصر عباسی به طیف گسترده ای از فعالیتها در ابعاد مختلفی گردید. یکی از عوامل اساسی پیشرفت هنر، جذب خلفای عباسی به هنرهای ایرانی از جمله: خوشنویسی، معماری، نساجی و طراز، موسیقی و سایر هنرها بود. این هم ترازوی هنرهای ساسانی با هنرهای ملل دیگر، به هنری نوظهور به نام «هنر اسلامی» انجامید. ورود زمین به دربار خلفای عباسی از دیدگاههای متعددی قابل ارزیابی است. به طور مثال، کسب شغل و فعالیتهای اقتصادی زمین در دربار، اعتبار اجتماعی و مالی برای آنها فراهم می کرد. همچنین خلفا با حمایت از زمین ماهر، می توانستند منافع خود را در جهت کسب ثروت و قدرت بیشتر دنبال کنند. از طرف دیگر، به نظر می رسد که کسب مشاغل مختلف درباری برای زمین، به ظاهر به منظور تامین معیشت زندگی و فعالیت های اقتصادی بود، اما واقعیت این است که فعالیتهای اجتماعی و سیاسی نیز همواره همراه با فعالیتهای اقتصادی آنها بوده است. ورود این افراد به دربار، باعث حمایت

و دستگیری از هم‌نوعان خود می‌شد. این امر به دلیل تقسیم بندی جامعه به دسته های ثروتمند، متوسط و ضعیف صورت گرفت. بدین ترتیب تاثیر مشاغل اهل ذمه بر رشد تمدن اسلامی را می‌توان نقش فعال و بارز ذمیان در توسعه صنایع، هنر و اقتصاد دانست. و از عوامل جذب ذمیان در عصر عباسی، را می‌توان ارتباط و تاثیر مثبت بین ذمیان و حکومت عباسی در ایجاد و تقویت تمدن اسلامی دانست.

پی‌نوشت‌ها

- ۱- مهتدی، در مدت خلافت یک ساله خود، موسیقی را ممنوع کرده بود. (مسعودی، ۱۴۰۹: ۹۶)
- ۲- واثق: موسیقی را زیباتر می‌نواخت. وشاعر و نوازنده ای توانا در عود بود. (سیوطی، ۱۹۵۹: ۳۴۳)
- ۳- منتصر: آشنائی کامل به موسیقی و نوازندگی داشت. (مسعودی، ۱۴۰۹: ۴۸/۴)
- ۴- طراز: نوعی پارچه باحاشیۀ علامتدار بصورت بافته یا گلدوزی شده با تاروپودی ارزشتۀ طلا برای خاندان خلفا (مناظر احسن ، ۱۳۸۰: ۷۹) یا با نخهای رنگی بر لباس ماموران دولتی (چیت ساز، ۱۳۷۹: ۳۲)
- ۵- از قلم کوفی، قلم محقق با اشکال درشت و یکدست جهت نوشتن آیات قرآن و دیوان پدید آمد.
- ۶- دستخط و امضا شبیه ثلث، ابداعی ابن مقله، که خلفا و وزرا در نامه هایشان به کار می‌بردند.
- ۷- قلمی یکنواخت و منظم که برای نوشتن نامه ها مورد استفاده قرار می‌گرفت.
- ۸- کتابی در نجوم به زبان پهلوی که نام، موقعیت و زمان حلول ستارگان را نشان می‌دهد.

منابع

کتاب:

- ابراهیم حسن، حسن، (۱۳۹۲)، *تاریخ سیاسی اسلام*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: بدرقه جاویدان
- ابن ابی اصیبعه، موفق الدین ابی العباس، (۱۹۶۵)، *عیون الانباء فی طبقات الاطباء*، شرح و تحقیق الدكتور نزار رضا، بیروت: دارالمکتبه الحیاه
- ابن اثیر، عزالدین علی بن محمد، (۱۳۸۵)، *الکامل فی التاریخ*، بیروت: دارصار
- ابن اسفندیار، محمد، (۱۳۲۰ش)، *تاریخ طبرستان*، به کوشش عباس اقبال، تهران: عباس اقبال
- ابن جوزی، ابوالفرج، (۱۳۵۷)، *المنتظم فی تاریخ الملوک والامم*، دکن: مطبعه دارالمعارف العثمانیه
- ابن خلدون، عبدالرحمن، (۱۳۷۵)، *مقدمه*، مصحح محمد پروین گنابادی، تهران: علمی و فرهنگی
- ابن خلکان، ابوالعباس، (۱۳۶۷)، *وفیات الاعیان*، تحقیق محمد مجیب الدین عبدالحمید، مصر: السعاده
- ابن خلکان، یحیی بن اکثم، (۱۹۶۸-۱۹۷۷)، *وفیات الاعیان*، بیروت: احسان عباس
- ابن عماد حنبلی، عبد الحی، (۱۹۸۶)، *شذرات الذهب*، دمشق: دار ابن کثیر
- ابن عبری، ابوالفرج، (۱۹۸۵)، *تاریخ مختصر الدول*، بیروت: المطبعه الکاتولیکیه
- ابن عمرانی، محمد بن علی، (۱۳۶۳)، *الانباء فی تاریخ الخلفاء*، به کوشش تقی بینش، مشهد
- ابوالفرج اصفهانی، علی بن حسین، (۱۹۶۳)، *الغانی*، قاهره: دارالثقافه.
- ابن ندیم، محمد بن اسحاق، (۱۳۶۶)، *الفهرست*، به کوشش رضا تجدد، تهران: امیرکبیر
- ابن ندیم، محمد بن اسحاق، (۱۳۵۰)، *الفهرست*، به کوشش رضا تجدد، تهران

- باسورث، کلیفورد ادموند، (۱۳۸۱)، *سلسله های اسلامی جدید راهنمای گاهشماری و تبارشناسی*، ترجمه فریدون بدره ای، تهران: مرکز بازشناسی اسلام و ایران، انتشارات باز
- بیکر، پاتریشیا، (۱۳۸۵)، *منسوجات اسلامی*، ترجمه مهناز شایسته فر، تهران: انتشارات سوره
- پیرنیا (مشیرالدوله)، حسن، (۱۳۱۲)، *تاریخ ایران باستان*، تهران: انتشارات بانک ملی
- تاد، لوئیس پاول، کنت-اس-کوپر، کلارنس و وروسورن سن، (۱۳۴۲)، *سیر تکاملی تمدن*، ترجمه: هاشم رضی و مجید رضی، تهران: آسیا.
- ثعالبی، ابومنصور، *ثمار القلوب فی المضاف والمنسوب*، مترجم انزایی نژاد، مشهد: دانشگاه فردوسی
- جاحظ، عمرو بن بحر، (۱۹۱۴)، *التاج فی اخلاق الملوک*، تحقیق احمدزکی، قاهره: المطبعة الامیریة
- جهشیاری، محمدبن عبدوس، (۱۳۴۸)، *الوزرا و الکتب*، مترجم: ابوالفضل طباطبایی، تهران: [بی نا]
- چیت ساز، محمدرضا، (۱۳۷۹)، *تاریخ پوشاک ایران*، تهران: انتشارات سمت
- حتی، فیلیپ خوری، (۱۳۸۰)، *تاریخ عرب*، ابوالقاسم پاینده، تهران: آگاه: انتشارات علمی و فرهنگی
- خطیب بغدادی، احمد، (۱۹۳۰/۱۳۴۹)، *تاریخ بغداد*، قاهره: دارالکتب العلمیه
- دریایی، تورج، (۲۰۰۵/۱۳۹۳)، *تمدن های باستانی خلیج فارس*، تهران: انتشارات ققنوس
- دریایی، تورج، (۱۳۹۹)، *تاریخ ایران پژوهش آکسفورد*، تهران: انتشارات ققنوس
- دورانت، ویل، (۱۳۸۰)، *تاریخ تمدن*، ترجمه صارمی - پاینده - طاهری، تهران: علمی و فرهنگی
- دیماند، موریس رسون، (۱۳۶۵)، *راهنمای صنایع اسلامی*، ترجمه فریار، تهران: نشر علمی و فرهنگی
- ذهبی، محمد، (۱۹۸۴/۱۴۰۴)، *سیر اعلام النبلاء*، به کوشش علی ابوزید و ابراهیم الزبیق، بیروت
- ذهبی، محمدبن احمد، (۱۴۰۴)، *سیر اعلام النبلاء*، کوشش شعیب ارنؤوط و صالح السمر، بیروت
- راوندی، مرتضی، (۲۰۲۲/۱۴۰۱)، *تاریخ اجتماعی ایران*، تهران: شرکت کتاب
- زرین کوب، عبدالحسین، (۱۳۳۶)، *دو قرن سکوت*، تهران: انتشارات احمد علم
- زیدان، جرجی، (۱۳۸۹)، *تاریخ تمدن اسلام*، ترجمه علی جواهر کلام، تهران: امیرکبیر
- سیوطی، جلال الدین ابی بکر، (۱۹۵۹)، *تاریخ الخلفاء*، تحقیق محی الدین عبدالحمید، مصر: سعادت
- صاعداندلسی، (۱۳۷۶)، *تاریخ جهانی علوم ودانشمندان تا قرن پنجم هجری*، تهران: نشر جمشید نژاد
- صفا، ذبیح الله، (۱۳۵۶)، *تاریخ ادبیات ایران*، تهران: انتشارات فردوس
- طبری، محمدبن جریر، (۱۳۸۷)، *تاریخ الامم و الملوک*، تحقیق ابوالفضل ابراهیم، بیروت: دارالتراث
- طبری، محمدبن جریر، (۱۸۶۹)، *العیون و الحدائق*، به کوشش دخویه، لیدن
- طقوش، محمدسهیل، (۱۳۹۰)، *دولت عباسیان*، ترجمه حجه ا. . جودکی، قم: پژوهشگاه حوزه ودانشگاه
- فارمر، هنری جرج، (۱۳۶۷)، *تاریخ موسیقی خاورزمین ایران بزرگ*، ترجمه بهزادباشی، تهران: آگاه
- فرای، ریچارد نلسون، (۱۳۸۵)، *تاریخ ایران از ظهور اسلام تا آمدن سلجوقیان*، تهران: امیرکبیر
- فضائلی، حبیب الله، (۱۳۶۲)، *اطلس خط*، اصفهان: انتشارات مشعل
- قفطی، علی بن یوسف، (۱۹۰۳)، *تاریخ الحکماء*، چاپ لپیرت لاپیزینگ
- قلقشندی، احمد بن علی، [بی تا]، *صبح الاعشی*، تحقیق محمد شمس الدین، بیروت: دارالکتب العلمیه
- کاهن، کلود، (۱۹۷۷)، *تاریخ العرب و الشعوب الاسلامیه*، بیروت: دارالحقیقه
- کریستن سن، آرتورامانوئل، (۱۳۹۳)، *ایران در زمان ساسانیان*، رشیدیاسمی، تهران: صدای معاصر
- لومبارد، موریس، (۱۹۷۷)، *الاسلام فی عظمته الاولى*، ترجمه یاسین الحافظ، بیروت: دارالطلیعه
- لوکاس، هنری، *تاریخ تمدن*، ترجمه عبدالحسین آذرنگ، تهران: انتشارات سخن

لوکری، فضل بن محمد، (۱۳۷۳)، *بیان الحق بضمن الصدق العلم الالهی*، تهران: ابراهیم دیباجی
 متز، آدام، (۱۹۶۷/۱۳۸۷)، *الحضاره الاسلامیه*، ترجمه ابوریده، بیروت: دارالکتاب العربی
 محمدی، محمد، (۱۳۷۲)، *تاریخ و فرهنگ ایران در دوران*، تهران: انتشارات یزدان
 مدرس تبریزی، محمدعلی، (۱۳۹۵)، *ریحانه الادب*، قم: موسسه امام صادق (ع)
 مرزبان، محمدبن عمران، (۱۹۶۰/۱۳۷۹)، *معجم الشعراء*، کوشش عبدالنار احمد فراج، قاهره
 مسعودی، علی بن حسین، (۱۴۰۹)، *مروج الذهب و المعادن الجوهرة*، تحقیق اسعدداغر، قم: دارالهجره
 مشحون، حسن، (۱۳۷۳)، *تاریخ موسیقی ایران*، تهران: سیمرغ
 مدرس تبریزی، محمدعلی، (۱۳۶۹)، *ریحانه الادب*، تهران
 مقدسی، ابوعبدالله محمدبن احمد، (۱۳۶۱)، *احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم*، ترجمه علینقی منزوی، (بی جا): شرکت
 مولفان و مترجمان ایران
 مقدسی، ابوعبدالله محمدبن احمد، (۱۹۰۶)، *احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم*، لیدن، مطبعه بریل
 میکل، آندره، هانری لوران، (۱۳۸۱)، *اسلام و تمدن اسلامی*، ترجمه حسن فروغی، تهران: سمت
 نظامی، احمد بن عمر، [بی تا]، *کتاب چهار مقاله*، تهران: افست؛ لیدن ولایتی، علی، (۱۳۹۰)، *آفرینندگان فرهنگ
 و تمدن اسلام و یوم ایران*، تهران: انتشارات نشرامیر کبیر
 هاکی و ترمبل، توماس و ویرجینیا، (۲۰۰۷-۲۰۱۴)، *دایره المعارف بیوگرافی اخترشناسان*، اشپرینگر

مقاله

مرادی، علی، (۱۳۸۸)، *تاریخ دریانوردی در خلیج فارس*، ژورنال مطالعات خلیج فارس، بوشهر: دانشگاه خلیج فارس.
 ناظمیان فرد، علی، (۱۳۹۶)، *عباسیان و به کارگیری زمین*، فصلنامه مطالعات تاریخ اسلام، شماره ۳۲
 امین، سیدحسن، (۱۳۷۹)، *روابط بین المللی اسلام و مسیحیت*، فصلنامه پژوهش حقوق عمومی، شماره ۳ دلبری،
 شهربانو، (۱۳۸۴)، *مروری بر وضعیت مسیحیان ایران (قرن ۱۴ تا ۴)*، فصلنامه تاریخ درآینه پژوهش، ش ۵
 دهقان حسام پور، مهدی، (۱۳۹۰)، *بازبینی تحلیلی پایگاه اجتماعی مسیحیان در سده چهارم*، فصلنامه تاریخ در آینه
 پژوهش، شماره ۱
 اروجی، فاطمه، (۱۳۹۲)، *نقش اقلیت‌های دینی در حیات اقتصادی آل بویه*، تاریخنامه ایران بعد از اسلام، ش ۶

References:

1. Abu al-Faraj al-Isfahani, Ali bin Hussein, (1963), "Al-Aghani", Cairo: Dar al-Thaqafa. [in Persian]
2. Al-Dhahabi, Muhammad, (1984), "Siyar A'lam al-Nubala", edited by Ali Abu Zayd and Ibrahim al-Zaybak, Beirut. [in Persian]
3. Al-Dhahabi, Muhammad bin Ahmad, (1984), "Siyar A'lam al-Nubala", edited by Shu'ayb Arnawut and Saleh al-Samer, Beirut. [in Persian]
4. Al-Khatib al-Baghdadi, Ahmad, (1930), "Tarikh Baghdad", Cairo: Dar al-Kutub al-Ilmiyya. [in Persian]
5. Al-Qalqashandi, Ahmad bin Ali, [No Date], "Subh al-A'sha", edited by Muhammad Shams al-Din, Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya. [in Persian]
6. Al-Qifti, Ali bin Yusuf, (1903), "The History of Wise Men", edited by Lippert, Leipzig. [in Persian]

7. Al-Suyuti, Jalal al-Din Abi Bakr, (1959), "Tarikh al-Khulafa", edited by Muhyi al-Din Abd al-Hamid, Egypt: Saadah. [in Persian]
8. Al-Tabari, Muhammad bin Jarir, (1869), "The Eyes and Gardens", edited by De Goeje, Leiden. [in Persian]
9. Al-Tabari, Muhammad bin Jarir, (2008), "The History of Prophets and Kings", edited by Abu al-Fazl Ibrahim, Beirut: Dar al-Turath. [in Persian]
10. Baker, Patricia, (2006), "Islamic Textiles", translated by Mahnaz Shayestehfar, Tehran: Soureh Publications. [in Persian]
11. Bosworth, Clifford Edmund, (2002), "The New Islamic Dynasties: A Chronological and Genealogical Manual", translated by Fereydoun Badraei, Tehran: Markaz Bazshenasi Islam va Iran, Baz Publications. [in Persian]
12. Cahen, Claude, (1977), "History of Arabs and Islamic Peoples", Beirut: Dar al-Haqiqa. [in Persian]
13. Chitsaz, Mohammad Reza, (2000), "The History of Iranian Clothing", Tehran: SAMT Publications. [in Persian]
14. Christensen, Arthur Emanuel, (2014), "Iran under the Sassanids", translated by Rashid Yasemi, Tehran: Sadaaye Moaser. [in Persian]
15. Daryaei, Touraj, (2014), "The Ancient Civilizations of the Persian Gulf", Tehran: Qoqnoos Publications. [in Persian]
16. Daryaei, Touraj, (2020), "The Oxford History of Iran", Tehran: Qoqnoos Publications. [in Persian]
17. Dimand, Maurice S. , (1986), "A Handbook of Islamic Art", translated by Fariar, Tehran: Elmi va Farhangi. [in Persian]
18. Durant, Will, (2001), "The History of Civilization", translated by Sarami, Payandeh, Taheri, Tehran: Elmi va Farhangi. [in Persian]
19. Farmer, Henry George, (1988), "The History of Music in the Middle East and Greater Iran", translated by Behzad Bashi, Tehran: Aghah. [in Persian]
20. Faza'ili, Habibollah, (1983), "Atlas of Calligraphy", Isfahan: Mash'al Publications. [in Persian]
21. Frye, Richard Nelson, (2006), "The History of Iran from the Emergence", Tehran: Sadaaye Moaser. [in Persian]
22. Hake and Tremble, Thomas and Virginia, (2007-2014), "The Biographical Encyclopedia of Astronomers", Springer. [in Persian]
23. Hitti, Philip Khuri, (2001), "History of the Arabs", translated by Abolghasem Payandeh, Tehran: Aghah: Elmi va Farhangi Publications. [in Persian]
24. Ibrahim Hasan, Hasan, (2013), "The Political History of Islam", translated by Abolghasem Payandeh, Tehran: Badregh Javidan. [in Persian]
25. Ibn Abi Usaibia, Muwaffaq al-Din Abi al-Abbas, (1965), "Uyūn al-Anbā' fī Ṭabaqāt al-Aʿṭibā'", edited by Dr. Nizar Rida, Beirut: Dar al-Maktaba al-Hayat. [in Persian]
26. Ibn Athir, Ezz al-Din Ali bin Muhammad, (2006), "Al-Kamil fi al-Tarikh", Beirut: Dar Saer. [in Persian]
27. Ibn Esfandiyar, Muhammad, (1941), "The History of Tabaristan", edited by Abbas Iqbal, Tehran: Abbas Iqbal. [in Persian]
28. Ibn Imad Hanbali, Abd al-Hayy, (1986), "Shadharat al-Dhahab", Damascus: Dar Ibn Kathir. [in Persian]

29. Ibn Jawzi, Abu al-Faraj, (1978), "Al-Muntazam fi Tarikh al-Muluk wal-Umam", Deccan: Matba'a Dar al-Ma'arif al-Othmaniyya. [in Persian]
30. Ibn Khaldun, Abd al-Rahman, (1996), "The Muqaddimah", edited by Mohammad Parvin Gonabadi, Tehran: Elmi va Farhangi. [in Persian]
31. Ibn Khallikan, Abu al-Abbas, (1988), "Wafayat al-A'yan", edited by Muhammad Muhyi al-Din Abd al-Hamid, Egypt: Al-Saadah. [in Persian]
32. Ibn Khallikan, Yahya bin Aktham, (1968-1977), "Wafayat al-A'yan", Beirut: Ihsan Abbas. [in Persian]
33. Ibn Umrani, Muhammad bin Ali, (1984), "Al-Anba' fi Tarikh al-Khulafa'", edited by Taqi Binesh, Mashhad. [in Persian]
34. Ibn al-Ibri, Abu al-Faraj, (1985), "Mukhtasar al-Duwal", Beirut: Al-Matba'a al-Katholikiya. [in Persian]
35. Ibn al-Nadim, Muhammad bin Ishaq, (1971), "Al-Fihrist", edited by Reza Tajaddod, Tehran. [in Persian]
36. Ibn al-Nadim, Muhammad bin Ishaq, (1987), "Al-Fihrist", edited by Reza Tajaddod, Tehran: Amir Kabir. [in Persian]
37. Jahiz, Amr bin Bahr, (1914), "Al-Taj fi Akhlaq al-Muluk", edited by Ahmad Zaki, Cairo: Al-Matba'a al-Amiriya. [in Persian]
38. Jahshiyari, Muhammad bin Abdus, (1969), "Al-Wuzara' wal-Kuttab", translated by Abu al-Fazl Tabatabai, Tehran: [No Publisher]. [in Persian]
39. Lewis, Bernard, and Holt, P. M. , eds. "The Cambridge History of Islam" Vol 1. Cambridge University Press, 1970. p. 151. [in English]
40. Lombard, Maurice, (1977), "Islam at its First Greatness", translated by Yasin al-Hafez, Beirut: Dar al-Tali'a. [in Persian]
41. Loqari, Fazl bin Muhammad, (1994), "Bayan al-Haqq bi-Dhaman al-Sidq al-Ilmi al-Ilahi", Tehran: Ebrahim Dibaji. [in Persian]
42. Lucas, Henry, "History of Civilization", translated by Abdolhossein Azarang, Tehran: Sokhan Publications. [in Persian]
43. Marzabani, Mohammad bin Imran, (2000/1960), "Ma'jam al-Shu'ara", edited by Abdul-Tar Ahmed Faraj, Cairo. [in Persian]
44. Masudi, Ali bin Hussein, (1989), "Muruj al-Dhahab wa Ma'adin al-Jawhar", edited by Asaad Daghir, Qom: Dar al-Hijra. [in Persian]
45. Mashhoon, Hasan, (1994), "The History of Iranian Music", Tehran: Simorgh. [in Persian]
46. Metz, Adam, (2008/1967), "Islamic Civilization", translated by Abu Rida, Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi. [in Persian]
47. Michel, Andre, Henry Laurent, (2002), "Islam and Islamic Civilization", translated by Hasan Faroughi, Tehran: SAMT. [in Persian]
48. Modarres Tabrizi, Mohammad Ali, (1990), "Rayhana al-Adab", Tehran. [in Persian]
49. Modarres Tabrizi, Mohammad Ali, (2016), "Rayhana al-Adab", Qom: Imam Sadiq Institute. [in Persian]
50. Mohammadi, Mohammad, (1993), "The History and Culture of Iran During the Period", Tehran: Yazdan Publications. [in Persian]
51. Muqaddasi, Abu Abdullah Muhammad bin Ahmad, (1906), "Ahsan al-Taqaqsim fi Ma'rifat al-Aqalim", Leiden, Brill Printing. [in Persian]

52. Muqaddasi, Abu Abdullah Muhammad bin Ahmad, (1982), "Ahsan al-Taqaqim fi Ma'rifat al-Aqalim", translated by Ali Naqi Monzavi, [No Place]: Iranian Authors and Translators Company. [in Persian]
53. Nizami, Ahmad bin Umar, [No Date], "The Four Essays", Tehran: Offset; Leiden. [in Persian]
54. Pirnia (Mashir al-Dawla), Hasan, (1933), "The History of Ancient Iran", Tehran: Bank Melli Publications. [in Persian]
55. Ravandi, Morteza, (2022), "The Social History of Iran", Tehran: Ketab Company. [in Persian]
56. Sa'id Andalusi, (1997), "The Global History of Sciences and Scholars up to the Fifth Century AH", Tehran: Jamsheed Nejad Publications. [in Persian]
57. Safa, Zabihollah, (1977), "The History of Persian Literature", Tehran: Ferdows Publications. [in Persian]
58. Taqoush, Mohammad Sohail, (2011), "The Abbasid State", translated by Hoja'ullah Joudaki, Qom: Research Institute for Hawzah and University. [in Persian]
59. Tha'alibi, Abu Mansur, "Thimar al-Qulub fi al-Mudaf wa al-Mansub", translated by Anzayi Nejad, Mashhad: Ferdowsi University. [in Persian]
60. Todd, Louis Paul, Kenneth S. Cooper, Clarence W. Sorenson, (1963), "The Evolution of Civilization", translated by Hashem Razi and Majid Razi, Tehran: Asia. [in Persian]
61. Velayati, Ali, (2011), "Creators of Islamic Culture and Civilization and Native Iran", Tehran: Amir Kabir Publications. [in Persian]
62. Zarrinkoub, Abdolhossein, (1957), "Two Centuries of Silence", Tehran: Ahmad Alam Publications. [in Persian]
63. Zaydan, Jurji, (2010), "History of Islamic Civilization", translated by Ali Jawaherkalam, Tehran: Amir Kabir. [in Persian]

Articles:

1. Amin, Seyyed Hassan, (2000), "International Relations of Islam and Christianity", Quarterly Journal of Public Law Research, No. 3. [in Persian]
2. Dehghan Hesampour, Mehdi, (2011), "Analytical Review of the Social Status of Christians in the Fourth Century", Quarterly Journal of History in the Mirror of Research, No. 1. [in Persian]
3. Delbari, Shahrbanoo, (2005), "A Review of the Status of Christians in Iran (1st to 4th Century)", Quarterly Journal of History in the Mirror of Research, No. 5. [in Persian]
4. Moradi, Ali, (2009), "The History of Navigation in the Persian Gulf", Journal of Persian Gulf Studies, Bushehr: Persian Gulf University, No. 4. [in Persian]
5. Nazimian Fard, Ali, (2017), "The Abbasids and the Employment of Dhimmis", Quarterly Journal of Islamic History Studies, No. 32. [in Persian]
6. Orouji, Fatemeh, (2013), "The Role of Religious Minorities in the Economic Life of the Buyids", Iranian Post-Islamic History Journal, No. 6. [in Persian]